

Anna Skolimowska

Wydział „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego;
as@al.uw.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-2346-9149>

Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus? Duchowa przemiana biskupa Dantyszka w świetle nowych źródeł

Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus? The spiritual conversion of Bishop Dantiscus in the light of new sources

Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus? Die geistliche Wandlung des Bischofs Dantiscus im Lichte neuer Quellen

Słowa kluczowe: Albrecht Hohenzollern, Jan Dantyszek, Prusy, reformacja, Stanisław Hozjusz

Keywords: Albrecht Hohenzollern, Ioannes Dantiscus, Prussia, The Reformation, Stanisław Hozjusz (Hosius)

Schlüsselwörter: Albrecht Hohenzollern, Ioannes Dantiscus, Preußen, Reformation, Stanisław Hozjusz (Hosius)

STRESZCZENIE

Jan Dantyszek był dzieckiem swoich czasów – niewątpliwie przez większą część życia hołdował swobodnym renesansowym obyczajom. Jego sława hulaki i rozpustnika, dyplomaty o licznych kontaktach w rozmaitych, także podejrzanych, środowiskach, następnie zaś surowego biskupa katolickiego w Prusach (pozostającego jednak w dobrosąsiedzkich stosunkach z luteraniskim księciem Albrechtem) w powiązaniu z użytą nieco niefortunnie na jego określenie przez Stanisława Hozjusza metaforą przemiany Szawła w Pawła, zrodziła fałszywe mniemanie, jakoby Dantyszek przez długi czas sprzyjał reformacji i dopiero pod wpływem Hozjusza (po przyjęciu go do kapituły warmińskiej w roku 1538) uległ nawróceniu, stając się wojującym katolikiem. To błędne przekonanie stale przewija się w literaturze naukowej, znajdując najpełniejszy wyraz we wprowadzie popularnonaukowej, ale za to jedynej opublikowanej dotychczas drukiem polskojęzycznej monografii Dantyszka.

ABSTRACT

Adhering to free manners and morals for much of his life, Ioannes Dantiscus was undoubtedly a child of his time. He had a reputation as a reveller and wanton, a diplomat maintaining contacts with people of various backgrounds and circles. But after having completed his diplomatic mission, he became a strict and uncompromising Catholic bishop in Prussia, however living on good terms with his neighbour, Duke Albrecht, a Lutheran. These circumstances, as well as the expression used by Stanislaus Hosius comparing the Bishop of Ermland to Saint Paul who turned from persecutor into follower of Jesus, inspired a false notion that for a long time Dantiscus fostered the Reformation and only under the influence of Hosius (after the latter became a Canon of Ermland in 1538) he returned to Catholicism. This view still appears in the literature; its fullest expression can be found in the first and so far the only monograph on Dantiscus written in Polish.

Translated by Katarzyna Tomaszuk

ZUSAMMENFASSUNG

Ioannes Dantiscus war ein Kind seiner Zeit – zweifellos huldigte er die meiste Zeit seines Lebens die freien Bräuchen der Renaissance. Bekannt war er nicht nur als Zecher und Wüstling, sondern auch als Diplomat mit breiten Kontakten in verschiedenen auch zweifelhaften Kreisen und dann als ein strenger katholischer Bischof in Preußen (der jedoch in gutnachbarlichen Beziehungen mit einem lutheranischen Fürst Albrecht verblieb). All das zusammen in der Verbindung mit einer unpassenden Metapher der Verwandlung Saul in Paul von Stanisław Hozjusz machte einen falschen Eindruck, dass Dantyszek lange Zeit die Reformation begünstigte und erst unter dem Einfluss von Hozjusz (nach seinem Aufnahme zum Domkapitel 1538) konvertierte er zu einem kriegerischen Katholiken. Diese falsche Gesinnung kommt in der wissenschaftlichen Literatur mehrmals vor und findet den vollständigsten Ausdruck in einer zwar populärwissenschaftlichen, aber einzigen bisher veröffentlichten polnischsprachigen Monographie von Dantiscus.

Übersetzt von E. Figura-Oselkowska

Jan Dantyszek był dzieckiem swoich czasów – niewątpliwie przez większą część życia hołdował swobodnym renesansowym obyczajom. Jego sława hulaki i rozpustnika, dyplomaty o licznych kontaktach w rozmaitych, także podejrzanych, środowiskach, następnie zaś surowego biskupa katolickiego w Prusach (pozostającego jednak w dobrosąsiedzkich stosunkach z luterańskim księciem Albrechtem) w powiązaniu z użytą nieco niefortunnie na jego określenie przez Stanisława Hozjusza metaforą przemiany Szawła w Pawła, zrodziła fałszywe mniemanie, jako by Dantyszek przez długi czas sprzyjał reformacji i dopiero pod wpływem Hozjusza (po przyjęciu go do kapituły warmińskiej w roku 1538) uległ nawróceniu, stając się wojującym katolikiem. To błędne przekonanie stale przewija się w literaturze naukowej, znajdując najpełniejszy wyraz we wprawdzie popularnonaukowej, ale za to jedynej opublikowanej dotychczas drukiem polskojęzycznej monografii Dantyszka, pióra Zbigniewa Nowaka¹.

¹ Z. Nowak, *Jan Dantyszek – portret renesansowego humanisty*, Wrocław, 1982, s. 157–179.

Przyjrzyjmy się zatem faktom.

Opinia *bon vivanta* ma swoje niepodważalne uzasadnienie: udział stojącego u progu kariery Dantyszka w hulankach krakowskich dworzan jest poświadczony jego przyjaźnią z Andrzejem Krzyckim, autorem poetyckich opisów owych rozrywek². Zaangażowania przyszłego biskupa w uciechy łoża dowodzi także jego własna poezja erotyczna (elegia *Do Grynei*³ oraz niezachowane utwory poświęcone niejkiej Prosperze⁴), a także korespondencja, m.in. z Isabellą Delgadą (matką hiszpańskiego potomstwa Dantyszka), córką Juaną Dantiską oraz zięciem Diego Graciánem de Alderete⁵. Z korespondencji dyplomatycznej Dantyszka wynika, że nie stronił on także od uciech stołu – słynął wszak z organizacji wystawnych, kosztownych przyjęć, na które spraszał co bardziej wpływowe osobistości dworu Karola V, a przyjaźnił się niemal ze wszystkimi⁶. Krążyły przy tym legendy o jego mocnej głowie. Cecha ta słusznie była postrzegana przez współczesnych (np. K. Warszewicki, F. Frencking) jako przejaw profesjonalizmu dyplomaty⁷. Bezrefleksyjne podejście do przekazów (zwłaszcza poetyckich) w połączeniu z nadinterpretacją skąpych, ale kuszących do konstruowania sensacyjnych hipotez, informacji źródłowych legło u podstaw mitu o istnieniu rzekomego towarzystwa „opilców i oźralców” (*Bibones et Comedones*), którego przywódcami mieli być w latach swej młodości Jan Dantyszek i Andrzej Krzycki. Dokładna analiza istniejących źródeł – zarówno korespondencji dyplomaty, jak i parodystycznych obscenów pióra Krzyckiego – nie pozwala jednak wysnuwać tak daleko idących wniosków co do instytucjonalizacji dworskich rozrywek, którym oddawali się przyszli hierarchowie Kościoła. Jednym słowem, towarzystwo *Bibones et Comedones* w rzeczywistości nigdy nie istniało⁸.

Wracając do faktów. Jako wybitny dyplomata nawiązał Dantyszek bardzo rozległe kontakty – na liczącej ponad 600 nazwisk liście jego korespondentów

² *Andrae Cricii Carmina*, wyd. K. Morawski, Kraków, 1888, seria Corpus Antiquissimorum Poetarum Poloniae Latinorum usque ad Ioannem Cochranovium 3, s. 197–241 (rozdział *Carmina Amatoria*).

³ *Corpus of Ioannes Dantiscus' Texts & Correspondence* (dalej: CIDTC; <http://dantiscus.al.uw.edu.pl>, wyd. A. Skolimowska i M. Turska przy współpracy K. Jasińskiej-Zdun; dostęp: 25 IX 2017 r.), IDP 27.

⁴ *Prima tuos ignes recitabant ludicra: toto / Prospera versculis vivet in orbe tuis.* („C. Vrsini Velii Genethliacon Ioannis Dantisci poetae clarissimi”, l. 31–32, w: *Casparis Vrsini Velii e Germanis Slesii poematum libri quinque*, Bazylea, 1522, k. q–q3, CIDTC, IDL 6256); cf. list Jana Zambockiego do Dantyszka Kraków, 16 sierpnia 1527: *Nescio, an tibi aliquis significavit, Prosperam tuam, dum castra sequitur, Leopoli esse mortuam, anno abhinc tertio. Comitatus sum funus eius usque ad sepulcrum* (CIDTC, IDL 362).

⁵ CIDTC, passim.

⁶ CIDTC, passim.

⁷ *Christophori Varsevicii Turciae Quatuordecim. His Accesserunt Opuscula Duo: L. Friderici Ceriole de Concilio et Conciliaris Principis et de Legato Legationeque eiusdem Varsevicii alterum*, Cracovia, Officina Lazari, 1595, s. 256–257; P. Frencking, *Oratio de vita et moribus reverendi in Christo domini Iohannis Dantisci Episcopi Culmensis et Vvarmiensis*, Gdańsk 1605.

⁸ A. Skolimowska, *Fikcyjne towarzystwo „opilców i oźralców” (Bibones et comedones). Koniec mitu, „Meander” 72 (2017), s. 25–31 (jest to polska wersja referatu *Fratres et Sorores Ganeae, Secta Cuspidea, Bibones et Comedones – A Reality of Humanist Court Circles in Sixteenth-Century Cracow or a Literary Convention?*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Vindobonensis. Proceedings of the Sixteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Vienna 2015)*, ed. by A. Steiner-Weber, F. Römer, Leiden – Boston, 2018, s. 658–666).*

obok zagorzałych katolików (Johannes Cochlaeus) znajdujemy niezłomnych protestantów (Filip Melanchthon), ale nie brakuje też oczywiście ugodowców, na czele z powszechnie uwielbianym przez humanistów Erazmem z Rotterdamu. Sprawując urzędy biskupie w Prusach, dał się Dantyszek poznać jako rygorystyczny i pryncypialny zwierzchnik, pilnujący obyczajów kleru (m.in. głośne sprawy Aleksandra Scultetiego, Mikołaja Kopernika i Wilhelma Gnapheusa) oraz – zgodnie z mandatami królewskimi – wypędzający z diecezji kacerzy, zakazujący poddanym przebywania na terenach objętych reformacją i lektury ksiąg protestanckich⁹. Równocześnie, sprawując w Prusach także władzę świecką, Dantyszek utrzymywał do brosządzkie kontakty z luterańskim księciem Albrechtem¹⁰.

Wszystkie te fakty nie usprawiedliwiają jednak w żadnym razie rozpowszechnionej wśród badaczy opinii, jakoby Dantyszek zwalczał reformację z obowiązku, a nie z przekonania, po czym nagle, na starość gwałtownie nawrócił się pod wpływem Hozjusza.

Przyjrzyjmy się najpierw dokładnie temu, co napisał Hozjusz o rzekomym nawróceniu Dantyszka we wstępie do edycji Dantyszkowych *Hymnów religijnych*. Wstęp ten ma formę listu skierowanego przez Hozjusza do jego ówczesnego mocodawcy, kanclerza wielkiego koronnego, biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego.

Est autem haec admirabilis et stupenda quaedam mutatio dexteræ excelsi, quod qui libelli huius auctor est, is eadem aliquando fuit infirmitate praeditus, qua sumus nos.

Jest to zaś przedziwna i zdumiewająca odmiana prawicy Najwyższego, ponieważ autor tego dziełka niegdyś obarczony był tą samą słabością, którą my jesteśmy obarczeni.

„My” oznacza tutaj zapewne ludzi jako takich, ale na pierwszym planie czytelnik widzi niewątpliwie Hozjusza i Maciejowskiego. Sekretarz kanclerza pisze dalej o Dantyszku:

Nam et iuvenis ab iis, quae aetas illa fert, non abhorruit, et bonam aetatis suae partem in aula consumpsit, cuiusvis rei potius, quam virtutis, magistra, ita ut longe tum ab illo distaret, quem eum nunc esse videmus.

Będąc młodzieńcem, nie stronił on bowiem od spraw właściwych temu wiekowi, znaczną też część swego życia spędził na dworze, który uczy raczej

⁹ CIDTC, IDT 384, IDT 385.

¹⁰ Cf. m.in. *Die Herzöge in Preußen und das Bistum Kulm (1525–1569). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*, wyd. Ursula Benninghoven, Köln–Weimar–Wien, 1993; *Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland: 1550–1568*, wyd. S. Hartmann, Köln–Weimar–Wien, 1991.

wszystkiego innego niż cnoty, był zatem wówczas zupełnie innym człowiekiem niż ten, którym – jak to widzimy – jest teraz.

Innymi słowy, Hozjusz stwierdza, że zmiana, która zaszła w Dantyszku, wiąże się z przemianami płochy młodości i porzuceniem niemoralnego dworu. Warto tu podkreślić, że Dantyszek przebywał niemal wyłącznie na dworach Jagiellonów i Habsburgów – władców zdecydowanie katolickich. Następnie sekretarz biskupa Maciejowskiego dodaje:

Dicas: ex Saulo Paulum, ex persecutore factum apostolum.

Rzekłbyś: stał się z Szawła Pawłem, z prześladowcy – apostołem.

Te właśnie słowa, wyrwane z kontekstu, były przesłanką pochopnej konstatacji, jakoby Dantyszek przed swoją przemianą prześladował Kościół Rzymski, opowiadając się po stronie Lutra. Słowa Hozjusza jednak nie dają żadnych podstaw do takiego mniemania, pisze on bowiem dalej:

Nam ut nos vita nunc nostra persequimur Ecclesiam Dei, sic et ille persecutus est olim.

Bowiem tak jak my teraz naszym życiem prześladowujemy Kościół Boży, tak on prześladował go dawniej.

Nie ma najmniejszych wątpliwości, że Hozjusz nie zarzucałby ani sobie, ani tym bardziej swemu patronowi sprzyjania reformacji. Nie oskarża o to zatem także Dantyszka. Przemiana, którą ma na myśli, dotyczy wyłącznie kwestii obyczajowych (a i to bez pikanterii – nie przypisywałby przecież sobie, a zwłaszcza Maciejowskiemu, jakichś szczególnie niemoralnych zachowań), nie zaś kwestii światopoglądowych. Oto Dantyszek porzuca sprawę świata dla spraw ducha.

To właśnie odwrót od rzeczy świeckich w ogóle, a nie sprzyjanie tej czy innej religii, ma na myśli Hozjusz, pisząc dalej o Dantyszku:

Tandem vero, misericordia Dei non postremum honoris gradum in ea consecutus, exiit veterem hominem, novum induit, et quanto saeculi quondam, tanto nunc Christi amore exarsit, ut non alia magis in re affecta in hac et aetate, et valetudine sua, quam in iugi Christi beneficiorum meditatione versetur.

Wreszcie zaś, osiągnąwszy z łaski Boga niepoślednie stanowisko, porzucił starego człowieka i wdział nowego, i jak wcześniej ku światu, tak teraz zapłonął miłością ku Chrystusowi, toteż w obecnym swoim podeszłym wieku

i przy słabym stanie zdrowia niczym nie zajmuje się intensywniej niż ustawiczną medytacją nad łaskami Chrystusa¹¹.

Kontakty Dantyszka z reformatorami wymykają się schematycznym ocenom. Omawiałam tę kwestię szczegółowo kilka lat temu w artykule pt. *Dantiscus and the Reformers – Preliminary Remarks*¹². Ponieważ tekst ten, opublikowany wyłącznie w języku angielskim, nie jest, jak mi się zdaje, powszechnie znany w środowisku historyków, pozwolę sobie teraz krótko zreasumować kilka jego wątków.

Znany od dawna, pełen dystansu opis spotkania Dantyszka z Marcinem Lutrem (1523) warto uzupełnić o reakcję biskupa warmińskiego na wiadomość o śmierci reformatora (1546), otrzymaną od księcia Albrechta¹³. Dantyszek odpowiada listem pełnym ludzkiego współczucia, wspomina spotkanie sprzed dwudziestu trzech lat i modli się o zgodę wśród chrześcijan:

Ponieważ przed laty, wracając z Hiszpanii, byłem w Wittenberdze i zostałem tam bardzo przyjaźnie i szczerze przyjęty i potraktowany przez wspomnianego doktora [Marcina Lutra], Justusa Jonasa, Filipa [Melanchthona], Gryneusa i innych, takie chrześcijańskie odejście, opisane przez Waszą Księżęcą Wysokość oraz w załączonych pismach, nie może nie wzbudzić mojego współczucia.

Dałby Bóg, aby on [Luter] pośród innych ludzi pozostawił po sobie taką naukę, z której wyrosłaby w ludzkich sercach miłość, jedność i prawdziwie chrześcijańska zgoda, przy pomocy których można by stawić jednomyślny i wierny opór tyrańskim Turkom i innym wrogom chrześcijaństwa.

Niech Bóg wszechmogący przez swoje miłosierdzie zechce nam dopomóc, nie bacząc na nasze rozszczępienie i liczne grzechy, i niech (tak jak również i Wasza Księżęca Wysokość prosi) zechce każdemu, kto rozpozna w Jezusie Chrystusie naszego Zbawiciela i Odkupiciela, dać w ostatniej godzinie chrześcijański koniec na wieczną szczęśliwość. Amen¹⁴.

W niespełna rok później, sprowokowany przez doktora Krzysztofa Heylla, napisał Dantyszek dwa epigramaty (niestety zaginione) w odpowiedzi na

¹¹ [Ioannes Dantiscus], *Hymni aliquot ecclesiastici, variis versuum generibus, de Quadragesimae Ieiunio & sex eius diebus Dominicis, deque horis Canonicis Christi Passionis tempore. Et de Resurrectione, Ascensione, Spiritussancti missione, Matreque gloriosissima Maria Virgine, recens aediti. Cracoviae apud Viduam Hiero(nymi) Vieto(ris), Anno d(omi)ni M.D.XLVIII.*, wyd. S. Hozjusz, Kraków, 1548, f. A iijr–v.

¹² A. Skolimowska, *Dantiscus and the Reformers – Preliminary Remarks*, w: *Respublica Litteraria in Action: Religion and Politics*, ed. A. Skolimowska with collaboration of K. Jasińska-Zdun, Warsaw–Cracow, 2012, Seria Corpus Epistularum Ioannis Dantisci 5/2, s. 181–207.

¹³ CIDTC, IDL 4634.

¹⁴ CIDTC, IDL 5339, fragm., przekład z j. niemieckiego I. Żołędziowska i A. Skolimowska.

przypisywany Lutrowi dystych *Pestis eram vivens, moriens ero mors tua, Papa* [Zarazą byłem żyjąc, umierając będę twą śmiercią, Papieżu]¹⁵. Posłał je następnie Heyllowi, nie zdradzając się jednak z ich autorstwem, o którym dowiadujemy się ze skreślonej – a zatem niewysłanej – wersji brulionu listu do Heylla:

Adiunximus praeterea etiam nostris litteris duo epigrammata, quae te auctore ad relationem versiculi, cum his apud nos esses, „Pestis eram vivens, moriens ero mors tua, Papa”, conscripsimus. Nolumus tamen, ut illa nobis vindicentur vel sub nostro nomine circumferantur, sed sine auctore et adyton in vulgus spergantur, quod commode per te fieri potest, si ex Germania ea tibi missa dixeris.

Dołączyliśmy prócz tego do naszego listu dwa epigramaty, które napisaliśmy za twoją sprawą, kiedy tu byłeś, w reakcji na wierszyk: „Zarazą byłem żyjąc, umierając będę twą śmiercią, Papieżu”. Nie chcemy jednak, aby były one nam przypisywane lub krążyły pod naszym imieniem, lecz niech będą rozpoznane jako anonimowe, co łatwo możesz uzyskać, jeśli będziesz mówił, że przysłano ci je z Niemiec¹⁶.

Stosunek Dantyszka do kryzysu w Kościele Rzymskim dobrze naświetla poemat jego pióra, napisany wiosną roku 1536¹⁷. Poemat ten zachował się w brulionie listu Dantyszka do Jana Magnusa. Warto podkreślić, że długo nie był on włączany do korpusu utworów poetyckich Dantyszka, ponieważ pierwszy wydawca brulionu, Joseph Kolberg, nie zwrócił szczególnej uwagi na poetycki charakter fragmentu tego listu¹⁸ (zauważyli to dopiero kilka lat temu filologowie, przygotowujący list do Magnusa do publikacji internetowej¹⁹).

W utworze tym Dantyszek postawił pytanie o podłoże niezgody wśród chrześcijan. Odpowiedź, której poeta udzielił, niewątpliwie jemu samemu, jako katolickiemu biskupowi, nie mogła być miłą – za czynnik prowadzący do bratobójczych wojen i religijnych rozłamów uznał bowiem samo centrum kościoła rzymskiego – Stolicę Apostolską (określoną słowem *caput*), opisaną jako demoralizującą i niszczącą wspólnotę wiernych. W dalszej części wiersza autor wyliczył szczegółowo

¹⁵ M. Luther, *Tischreden*, vol. III, Weimar, 1914, No. 3543A, s. 390; 3543B, s. 392.

¹⁶ CIDTC, IDL 3061.

¹⁷ CIDTC, IDP 169, IDL 1441; pełny tekst wiersza wraz z filologicznym przekładem na język polski przedrukowano w aneksie na stronach 218–221.

¹⁸ *Aus dem Briefwechsel der Erzbischofe von Uppsala, Johann und Olaus Magnus, mit dem Bischof Johannes Dantiscus*, w: J. Kolberg, *Verzeichnis der Vorlesungen an der Koeniglichen Akademie zu Braunsberg im Sommersemester 1915*, Braunsberg, 1915, s. 3–67.

¹⁹ K. Jasińska-Zdun, K. Kokoszkiewicz, A “Poetical Play”? *Critical Notes to a Letter of Ioannes Dantiscus* (Kolberg, No. 3), w: *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 59, Leuven 2010, s. 359–364.

objawy zepsucia moralnego i nawoływał do odnowy, którą uważał za możliwą tylko przy boskiej pomocy. Kryzys polityczny w Europie uważał za słuszną karę bożą za grzechy nie tylko współczesnych, ale także i przodków. Przestrzegał, że jednym z elementów tej kary może stać się „twarde jarzmo” (*durum iugum*) nałożone przez srogich tyranów – niewątpliwie była to aluzja do narastającego zagrożenia tureckiego. Zagrożenie to budziło wszak ogromny lęk i kładło się cieniem na wszystkich ówczesnych koncepcjach politycznych. Dantyszek nie był teologiem, lecz politykiem, toteż postrzegał (i krytykował) ruchy reformacyjne przede wszystkim jako impuls do wojen wewnętrznych oraz między państwami chrześcijańskiej Europy. Najwyraźniej nie interesowały natomiast poety w momencie pisania omawianego utworu zawłości teologiczne. Oburzało go wprawdzie lekceważenie religii oraz jej ustalonych tradycji i obrządków, nie wspomniał jednak o żadnych konkretnych spornych kwestiach. Na jeden z nielicznych śladów prowadzonej przez samego Dantyszka dyskusji teologicznej natrafiamy w innym niedawno odkrytym wierszu jego autorstwa. Jest to jedno z dwóch epitafiów wyrytych na nagrobku szwagra Dantyszka, Johanna Reynecka. Autorem pierwszego epitafium był Poliander (Johann Graumann), doktor teologii, kaznodzieja i pastor luterański, współpracownik księcia Albrechta Hohenzollerna we wprowadzaniu reformacji w Prusach Książęcych, autorem drugiego zaś – Dantyszek. Kwestia sporna dotyczyła doktryny Marcina Lutra o usprawiedliwieniu przez wiarę (*sola fide*). Dantyszek, nie negując roli wiary, zdecydowanie podkreślił rolę dobrych czynów w uzyskaniu zbawienia²⁰. Ta poetycko-teologiczna dysputa, rozpoczęta nad grobem szwagra, miała swój dalszy ciąg, co pośrednio poświadcza późniejsza korespondencja Dantyszka z Poliandrem oraz z Tiedemannem Giese²¹.

Wyżej przytoczone wątki zostały dokładniej rozwinięte we wspomnianym artykule²². Pozwolę sobie jeszcze zacytować fragment jego zakończenia:

Stosunek Dantyszka do reformatorów i reformacji był zanadto złożony, aby można było podsumować go w krótkich słowach. Z pewnością był on wypadkową napięć wynikających z powinności lojalnego poddanego i członka elit rządzących Korony Polskiej, obowiązków hierarchy Kościoła rzymskiego, patriotyzmu obywatela Prus, wreszcie z osobistych sympatii i antypatii. Nie należy przy tym zapominać, że biskup warmiński zmarł w roku 1548, a więc na długo przed zakończeniem obrad Soboru Trydenckiego, którego ustalenia przesądziły o rozłamie w Kościele

²⁰ *Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum Simone Starovolscio primicerio Tarnoviensi collectore*, Franciscus Caesarius, Kraków, 1655 s. 367–368; cf. A. Skolimowska, *The Epitaph for Alfonso de Valdes in St. Stephen's Cathedral in Vienna: An Unknown Poem by Ioannes Dantiscus* s. 89, przypis 27, s. 93, w: *Pietas Humanistica Neo-Latin Religious Poetry in Poland in European Context*, ed. by P. Urbański, P. Lang, Frankfurt am Main, 2006, s. 83–93.

²¹ CIDTC, IDL 1987, IDL 1996, IDL 1999.

²² Zob. przypis nr 12.

i zobowiązały hierarchów katolickich do bezwzględnych działań antyreformacyjnych. Natomiast w pokoleniu Dantyszka ciągle jeszcze bardzo żywe były nadzieje na porozumienie i powtórne zjednoczenie chrześcijan²³.

Do tego pokolenia zaliczyć wypada również młodego Stanisława Hozjusza – nie biskupa i kardynała, który tak zajadle wojował z protestantami, że nadmierna zapalczywość zamknęła mu drogę na ołtarze Kościoła rzymskiego, lecz tego, który pisał epigramaty pochwalne na cześć Erazma z Rotterdamu i który tak wysoko cenił życie kontemplacyjne, że za „prześladowanie Kościoła bożego” uznawał zajmowanie się wszystkim, co świeckie, nawet sprawami wagi państwowej.

Jest wysoce prawdopodobne, że Hozjuszowa interpretacja przemiany „Szawła – prześladowcy” w „Pawła – apostoła” była zakorzeniona w pismach Św. Augustyna. Uczony teolog z Hippony wielokrotnie podkreślał, że była to przede wszystkim przemiana moralna, której najistotniejszym aspektem miało być porzucenie pychy na rzecz pokory. Tezę tę Augustyn uzasadniał również na gruncie filologicznym, zwracając uwagę na znaczenie imion – *Saulus = rex superbus, Paulus = minimus*²⁴.

W swoim entuzjazmie dla pobożnej medytacji uprawianej przez Dantyszka u schyłku życia Hozjusz prawdopodobnie nie przewidział, że określenie *persecutor ecclesiae Dei* może zostać zinterpretowane inaczej niż „człowiek o świeckich zainteresowaniach”. Tymczasem już współcześni doskonale rozumieli tę pułapkę. Kiedy hiszpański humanista Diego Gracián de Alderete (prywatnie zięć Dantyszka) w latach 70. XVI wieku wydawał drukiem w Salamance *Hymni aliquot ecclesiastici* autorstwa teścia, ocenzurował list wstępny Hozjusza, pomijając fragment o przemianie Szawła w Pawła i o prześladowaniu Kościoła²⁵. Wprawdzie nie wiemy, czy

²³ A. Skolimowska, *Dantiscus...*, s. 202–203.

²⁴ Cf. m.in. *Hinc et ipse primo Saulus, postea Paulus: id est, primo superbus, postea humilis. Saul enim, unde dictum est nomen Sauli, noster quia rex superbus et infrenis fuit. Non quasi iactantia aliqua nomen sibi mutavit Apostolus; sed ex Saulo factus est Paulus, ex superbo modicus. Paulum enim Modicum est. Vis nosse quid sit Saulus? Ipsum audi iam Paulum recordantem quid fuerit per malitiam suam, et quid iam sit per gratiam Dei; audi quomodo fuerit Saulus, et quomodo sit Paulus: „Qui fui”, inquit, „prius blasphemus, et persecutor, et iniuriosus”. Audisti Saulum; audi et Paulum: „Ego enim sum”, inquit, „minimus Apostolorum”. Quid est minimus, nisi ego sum Paulus? Et sequitur: „Qui non sum dignus vocari apostolus”. Quare? Quia fui Saulus. Quid est, fui Saulus? Ipse dicat: „Quia persecutus sum”, inquit, „Ecclesiam Dei; sed gratia Dei”, ait, „sum quod sum”. (Aug. *Enarrationes in Psalmos*, 72.10–11); Ideo Paulus apostolus – qui cum Saulus prius vocaretur non ob aliud, quantum mihi videtur, hoc nomen elegit, nisi ut se ostenderet parvum tamquam minimum Apostolorum – multum contra superbos et arrogantes et de suis operibus praesumentes pro commendanda ista Dei gratia fortiter atque acriter dimicat (Aug. *De spiritu et littera liber unus*, 7.12); Et tamen idem ipse minimus apostolorum tuorum, per cuius linguam tua ista verba sonuisti, cum Paulus proconsul per eius militiam debellata superbia sub leni iugum Christi tui missus esset, regis magni provincialis effectus, ipse quoque ex priore Saulo Paulus vocari amavit ob tam magna in sine victoriae. (Aug. *Confessiones*, 8.4.9)*

²⁵ *Hymni aliquot ecclesiastici, variis versuum generibus, de Quadragesimae Ieiunio & sex eius diebus Dominicis, deque horis Canonice Christi passionis tempore & de resurrectione, Ascensione, Spiritus Sancti missione, matreque gloriosissima Maria Virgine, recens aediti. Autore perillusterrimo ac Reverendissimo Domino Ioanne de Curiis, Dantisci: olim Serenissimi Regis Poloniae Oratore apud Maximilianum et Carolum Imperatores: ac post Episcopo primum Culmensi, deinde VVarmiensi. Cum licentia. Salamanticae. Excudebat Mathias Gastius Anno. 1571*, wyd. D.G. de Alderete, Salamanca,

uczynił to z własnej inicjatywy, czy też na żądanie kościelnego cenzora podpisującego zgodę na publikację, wydaje się to jednak nieistotne w obliczu bezspornego faktu, że metafora przemiany prześladowcy w apostoła najwyraźniej przynosiła więcej szkody niż pożytku opinii autora dzieła, które miało w założeniu budować pobożność katolickiego czytelnika, co więcej, mogłaby też stać się źródłem kłopotów wydawcy książki z hiszpańską inkwizycją.

Pułapki błędnej interpretacji tekstu Hozjusza niestety nie uniknęli późniejsi badacze dziejów, stawiając tezy o rzekomym zaangażowaniu Dantyszka w ruchy reformatorskie i jego nagłym zwrocie światopoglądowym po uzyskaniu biskupstwa. W świetle powyższych rozważań tezy te wypadają uznać za anachroniczne i niemające uzasadnienia źródłowego.

ANEKS

Jan Dantyszek, [*De haeresi / O herezji*]

Brulion – autograf łac.: Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, rps 244, s. 93–94.

Publikacje drukowane:

1. Joseph Kolberg, *Aus dem Briefwechsel der Erzbischöfe von Uppsala, Johann und Olaus Magnus, mit dem Bischof Johannes Dantiscus*, s. 35–36, w: *Verzeichnis der Vorlesungen an der Koeniglichen Akademie zu Braunsberg im Sommersemester 1915*, Braunsberg, 1915, s. 34–37;
2. Katarzyna Jasińska-Zdun, Konrad Kokoszkiwicz, A „*Poetical Play*”? *Critical Notes to a Letter of Ioannes Dantiscus* (Kolberg, No. 3), s. 360–361, „*Humanistica Lovaniensia*”. *Journal of Neo-Latin Studies* 2010, nr 59, s. 359–364;
3. Anna Skolimowska, *Dantiscus and the Reformers – Preliminary Remarks*, s. 204–207, w: *Respublica Litteraria in Action: Religion and Politics*, ed. Anna Skolimowska with collaboration of Katarzyna Jasińska-Zdun, Warsaw–Cracow, 2012, Seria Corpus Epistularum Ioannis Dantisci 5/2, s. 181–207.

Publikacja internetowa: CIDTC, IDP 169, IDL 1441.

Mathias Gastius, 1571; (2 Salamanca, Gaspar de Portonariis, 1576); cf. A. Skolimowska, *A Dowry Recovered after Three Decades: Diego Gracián's Spanish Editions of Ioannes Dantiscus' Hymns Revisited*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Albacensis, Proceedings of the Seventeenth International Congress of Neo-Latin Studies (Albacete 2018)*, ed. by F. Schaffnerath, M.T. Santamaría Hernández, J.-F. Cottier, C.M. Monti, M. Pade, S. Tilg, J.J. Valverde Abril, Leiden – Boston, 2020, s. 550–561.

<i>Quandoquidem volumus saltem si vera fateri, haec merito patimur, res facit ipsa fidem.</i>	A przecież – jeżeli chcemy powiedzieć prawdę – cierpimy to zasłużenie, czego dowodzą same fakty.
<i>Non frustra penitus Germanis crevit in oris haeresis haec, quae iam virus ubique vomit,</i>	Nie całkiem bez powodu w krajach niemieckich powstała ta herezja, która już wszędzie rzyga trucizną,
<i>nec causas opus est afferre scientibus illas: ex capite hic fluxum noxius humor habet</i>	i osobom uczonym nie potrzeba wskazywać przyczyn: ta szkodliwa ciecz wypływa z głowy
<i>inficit et reliquos corrupti corporis artus, unde subit rediens haec pituita caput,</i>	i zatrują pozostałe członki zepsutego ciała, skąd owa ropa idzie z powrotem do głowy,
<i>quod modo sic tremula vertigine iure laborat inque vicem capit hoc, quod dedit ante, malum.</i>	która właśnie w ten sposób słusznie cierpi z powodu wprawiających w drżenie zawrotów i przyjmuje z powrotem to zło, które wcześniej wydała.
<i>Pharmaca ni vitiis superi curantia pulsis praestiterint, actum (quod procul absit) erit:</i>	Jeśli bogowie, usunąwszy błędy, nie dostarczą środków leczniczych, stanie się to, co oby było daleko:
<i>Svetica non solum vel Danica sive Britanna regna, sed in bellum cuncta sub orbe ruunt.</i>	nie tylko szwedzkie albo duńskie czy też brytyjskie, królestwa, ale wszystkie na świecie pogrążają się w wojnie.
<i>Ultima non procul esse potest iam iudicis hora, praemia qui cunctis, ut meruere, dabit.</i>	Nie może już być daleko ostatnia godzina sędziego, który wszystkim da taką nagrodę, na jaką zasłużyli.
<i>Gens contra gentem surgit, Mars saevit ubique, integritas, virtus et pudor omnis abest.</i>	Naród powstaje przeciw narodowi, wszędzie sroży się Mars, jedność, cnota i wstyd całkiem zanika.
<i>In summum vix ulla fides pietasve Tonantem, rarus et est nostrae religionis honor,</i>	Nie ma prawie wiary i pobożności wobec najwyższego Gromowładnego, rzadkie jest też poszanowanie naszej religii,

<i>spernuntur pia dicta patrum, stata tempora, leges atque sacri ritus, qui viguere prius.</i>	w pogardzie są pobożne słowa ojców, ustanowione terminy, prawa oraz święte obrzędy, które dawniej miały znaczenie.
<i>Concita sese effert nebulonum daemonis oestro turba ingens, sibi quae cuncta licere putat.</i>	Pyszni się podrażniona żądłem demona wielka zgraja łobuzów, którzy uważają, że wszystko im wolno.
<i>Est odio verum simul exulat aequum et honestum, cum luxu, fastu regnat et aeris amor,</i>	Prawda jest w nienawiści, a prawość i uczciwość – na wygnaniu, władzę sprawuje miłość pieniądza wraz z pychą i rozrzutnością,
<i>omnia confuso volvuntur turbinis aestu, impietas dum sic vi sacra nostra quatit.</i>	wszystko wiruje w bezładnym i niespokojnym wzburzeniu, dopóki w ten sposób bezbożność uderza z mocą w nasze świętości.
<i>Haec qui restituit vel qui reparabit, ut ordo, qui fuerat, redeat, laude colendus erit.</i>	Ten, kto je odnowi lub naprawi, [tak] aby powrócił ten porządek, który był, będzie godny czci i chwały.
<i>Res haec sed nostris est longe viribus impar, proderit ingenium consiliumve parum.</i>	Rzecz ta jednak zbyt wielka jest na nasze siły, niewiele pomoże rozum i rada.
<i>In primis ponenda forent tot crimina nobis, sumenda et melior vita relicta alia,</i>	Najpierw powinniśmy uswiadomić sobie liczne występki i podjąć lepsze życie, pozostawiwszy inne,
<i>linquenda ambitio mundique amor, ardor habendi quaeque referre pudet plurima nota satis.</i>	porzucić należy próżność i miłość świata, żądzę posiadania i te wszystkie dobrze znane sprawy, o których wstyd wspominać.
<i>Imploranda Dei clementia, saepe precanda suppliciter multis cum lacrimis venia.</i>	Trzeba prosić Boga o łagodność, ciągle modlić się błagalnie z płaczem o łaskę.
<i>Cum patribus nostris graviter peccavimus omnes, hinc mala, quae ferimus, iusta dat ira Dei.</i>	Wszyscy zgrzeszyliśmy ciężko razem z naszymi ojcami, stąd sprawiedliwy gniew Boga zsyła nieszczęścia, które znosimy.

<i>Haec nos per saevos castigat saepe tyrannos et subdit duro colla superba iugo.</i>	On karze nas często za pośrednictwem srogich tyranów i zakłada twarde jarzmo na dumne szyje.
<i>Quod si non Deus hic iustis plerumque pepercit, quid faceret, numquam qui sine labe sumus?</i>	Skoro Bóg nie oszczędził go [jarzma] tu większości sprawiedliwych, cóż miałby uczynić [z nami], którzy nigdy nie jesteśmy bez zmayı?
<i>Exspectat tamen, ut doleamus, seque benignum offert, si volumus linquere iniqua, patrem.</i>	Spodziewa się jednak, że będziemy żałować i okazuje się łaskawym ojcem, jeśli chcemy porzucić nieprawości.
<i>Hactenus haec, ne sus forsā docuisse Minervam dicatur. Sapiens non monitoris eget.</i>	Tyle wystarczy, aby nie powiedziano przypadkiem, że świnia uczyła Minerwę. Mądry nie potrzebuje napominającego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich,
– rps 244.

[Dantyszek Jan], *Hymni aliquot ecclesiastici, variis versuum generibus, de Quadragesimae Ieiunio & sex eius diebus Dominicis, deque horis Canonicis Christi Passionis tempore. Et de Resurrectione, Ascensione, Spiritussancti missione, Matreque gloriosissima Maria Virgine, recens aediti.*, Cracovia, 1548.

Dantyszek Jan, *Hymni aliquot ecclesiastici, variis versuum generibus, de Quadragesimae Ieiunio & sex eius diebus Dominicis, deque horis Canonicis Christi passionis tempore & de resurrectione, Ascensione, Spiritus Sancti missione, matreque gloriosissima Maria Virgine, recens aediti*, Salamanca, 1571 (2 1576).

Frencking Philippus, *Oratio de vita et moribus reverendi in Christo domini Iohannis Dantisci Episcopi Culmensis et Vvarmiensis*, Dantiscum, 1605.

Starowolski Szymon, *Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum*, Cracovia, 1655.

Ursinus Velius Caspar, *Poematum libri quinque*, Basiliae, 1522.

Warszewicki Krzysztof, *Turcicae Quatuordecim. His Accesserunt Opuscula Duo: L. Friderici Ceriole de Concilio et Conciliaris Principis et de Legato Legationeque eiusdem Varsevicii alterum*, Cracovia, 1595.

Źródła drukowane:

Die Herzöge in Preußen und das Bistum Kulm (1525–1569). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten, wyd. U. Benninghoven, Köln–Weimar–Wien, 1993;

Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland: 1550–1568, wyd. S. Hartmann, Köln–Weimar–Wien, 1991.

Krzycki Andrzej, *Carmina*, wyd. Kazimierz Morawski, Kraków, 1888

Luther Martin, *Tischreden*, Vol. III, Weimar, 1914

Opracowania:

Jasińska-Zdun Katarzyna, Kokoszkiwicz Konrad, A „Poetical Play”? *Critical Notes to a Letter of Ioannes Dantiscus (Kolberg, No. 3)*, „Humanistica Lovaniensia”. *Journal of Neo-Latin Studies* 2010, nr 59.

- Kolberg Joseph, *Aus dem Briefwechsel der Erzbischöfe von Uppsala, Johann und Olaus Magnus, mit dem Bischof Johannes Dantiscus*, w: *Verzeichnis der Vorlesungen an der Königlichen Akademie zu Braunsberg im Sommer-Semester 1915*, Braunsberg, 1915.
- Nowak Zbigniew, *Jan Dantyszek – portret renesansowego humanisty*, Wrocław, 1982.
- Skolimowska Anna, *The Epitaph for Alfonso de Valdes in St. Stephen's Cathedral in Vienna: An Unknown Poem by Ioannes Dantiscus*, w: *Pietas Humanistica Neo-Latin Religious Poetry in Poland in European Context*, ed. by P. Urbański, Frankfurt am Main, 2006.
- *Dantiscus and the Reformers – Preliminary Remarks*, w: *Respublica Litteraria in Action: Religion and Politics*, ed. A. Skolimowska with collaboration of K. Jasińska-Zdun, Warsaw–Cracow, 2012.
 - *Fikcyjne towarzystwo „opilców i oźralców” (bibones et comedones). Koniec mitu, „Meander” 72* (2017).
 - *Fratres et Sorores Ganeae, Secta Cuspidea, Bibones et Comedones – a Reality of Humanist Court Circles in Sixteenth-Century Cracow or a Literary Convention?* w: *Acta Conventus Neo-Latini Vindobonensis, Proceedings of the Sixteenth International Congress of Neo-Latin Studies* (Vienna 2015), ed. by A. Steiner-Weber, F. Römer, Leiden–Boston, 2018.
 - *A Dowry Recovered after Three Decades: Diego Gracián's Spanish Editions of Ioannes Dantiscus' Hymns Revisited* w: *Acta Conventus Neo-Latini Albasitensis, Proceedings of the Seventeenth International Congress of Neo-Latin Studies (Albacete 2018)*, ed. by F. Schaffnerath, M.T. Santamaria Hernández, J.-F. Cottier, C.M. Monti, M. Pade, S. Tilg, J.J. Valverde Abril, Leiden–Boston, 2020.

Źródła internetowe

- Corpus of Ioannes Dantiscus' Texts & Correspondence* (<http://dantiscus.al.uw.edu.pl>, wyd. A. Skolimowska i M. Turska przy współpracy K. Jasińskiej-Zdun; dostęp: 24 VI 2021 r., cytowane jako CIDTC).
- S. Aurelii Augustini OPERA OMNIA – editio latina <http://www.augustinus.it/latino/index.htm>; dostęp: 24 VI 2021 r., cytowane jako Aug.).